

Ольга Барвінок (Умань)
кандидат історичних наук, доцент

ШЛЯХЕТСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ У ГУБЕРНІЯХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ (XIX – ПОЧ. XX СТ.)

Рішуча і цілеспрямована політична лінія Російської імперії наприкінці XVIII ст. виявилась активнішою від європейської дипломатії щодо приєднання етнічних територій. Проте, непереможне прагнення створити централізовану унітарну державу із політичним та економічним домінуванням (на континенті) зіткнулося вже із сформованими та розвиненими концепціями корпоративних прав та інституцій самоврядування у приєднаних регіонах. Цей факт змушував самодержавний уряд діяти рішуче, долаючи автономність, ліквідовуючи соціально-економічні регіональні права підкорених народів, нівелюючи їхні територіальні та юридичні відмінності.

Внаслідок другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої Російська імперія інкорпорувала Правобережну Україну. Відповідно до нового губерніяльного поділу Російської імперії, іменним указом 12 грудня 1796 р. із колишньої Польської України, Волині та Поділля утворювалися три нові адміністративно-територіальні одиниці із більш-менш однаковими за площею територіями та кількістю населення – Київська, Волинська і Подільська губернії¹. Так Правобережна Україна була залучена до концепції «польських губерній», а згодом – «Південно-Західного краю».

Після зникнення з політичної карти світу держави Річ Посполита для більшості шляхти і магнатів Правобережжя розпочинається епоха тривалих соціально-економічних, політичних та культурних перетворень. Даніель Бовуа зазначає, що «анексія Російською імперією Правобережної України ... була передбачена російсько-пруським договором від 23 січня 1793 р. й ратифікована...Гродненським сеймом 17 серпня 1793 р. ... Польська

---

¹ Полное Собрание Законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ), 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 24: 1796 – 1797. – № 17634.

(або сполонізована) шляхта України створювала для імперії чимало проблем...»².

Інкорпорація Правобережжя (Д. Бовуа вважає це анексією) до складу Російської імперії призвела до розпуску місцевих польських загальнодержавних інституцій. Відтоді російський адміністративно-територіальний устрій поширювався на Волинь, Київщину і Поділля, а місцева система управління та судочинство відповідно також встановлювалися за російським зразком. Тобто, «завдяки адміністративній реформі управління губерніями й повітами перекладалося на дворянство, яке стало опорою самодержавства...», а різниця між перевагами, наданими Грамотою 1785 р., і тими, «...якими користувалася частина польської шляхти, що брала участь у сеймиках і сеймах» не була великою³.

Зміцнення позицій імперії на новоприєднаних територіях прямо залежало від порозуміння нової влади із місцевою шляхтою, яка була значно складніше організована і соціально структурована, ніж російське дворянство. Тобто, якщо російське дворянство виключно службою досягало свого привілейованого становища в державі (у широкому значенні), то участь польської шляхти в житті держави була більш демократична. Тому узаконення 1793 – 1795 рр. слугують доказом процесу легітимації місцевої знаті, як передбаченою необхідністю зберегти соціальну стабільність у регіоні для підтримки російської імперської влади. Правобережна шляхта ставала таким чином складовою російського дворянства, а тому наділялася тими ж правами і привілеями⁴.

Перед самодержавством постало завдання організації управління новим регіоном, гармонізації відносин між центральною владою і регіональною. Зрозумілою була важливість оформлення політичного статусу включених територій та уніфікації державного устрою і управління господарством, соціально-політичною та іншими сферами життя в регіоні. Три монархи – Катерина II, Павло I, Олександр I, – намагалися раціоналізувати адміністративно-територіальний поділ Правобережжя. Однак, «інкорпорація не була

---

²Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – 336 с. – С. 67.

³ Там само. – С. 68.

⁴ Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с. – С.506.

одномоментним актом, за допомогою якого можна було перетворити Правобережжя в органічну складову Російської імперії»⁵.

Початок XIX ст. для Правобережжя ознаменувався багатьма політичними, соціальними та економічними трансформаціями. Так, у процесі інкорпорації впродовж 1793 – 1795 рр., за даними А. Хвальби, Російська імперія приєднала 75 % від усіх земель Речі Посполитої, на яких мешкали понад 4,2 млн. осіб. Маніфестом 27 березня 1793 р. оголошувалося приєднання від Польщі ряду областей, а всі жителі цих територій визнавалися підданими Російської корони, могли користуватись усіма правами, вольностями, привілеями, як і решта населення всеросійських губерній⁶.

Майже через місяць, 23 квітня 1793 р., вийшов Указ про утворення трьох губерній із приєднаних від Польщі областей – Мінської, Ізяславської і Брацлавської. У нових губерніях дозволялось залишити суд і систему покарань за польськими законами, але проводитись вони мають від імені нової влади. Обрання чиновників на посади планувалося із благонадійних місцевих представників. Якщо ж їх було недостатньо, то дозволялось запрошувати їх із інших губерній, де російська влада вже розгорнула свою діяльність⁷.

Адміністративне реформування Південно-Західного краю розпочалось одразу ж після юридичного підтвердження дій (і, звісно, мети) Катерини II. Маніфест генерал-аншефа Кречетникова М. М. про приєднання Польських областей до Росії був оголошений 27 березня 1793 р. Дворянство, чиновники чи представники інших станів, які володіють нерухомим майном, впродовж місяця повинні прийняти присягу на вірність російській короні. Хто ж не зробить цього, то за 3-4 місяці повинен добровільно продати свою нерухомість і виїхати за межі Російської імперії, інакше його маєтки будуть секвестровані і взяті в казну, наголошувалося в указі⁸.

На долю нового генерал-губернатора Кречетникова М. М. випало нелегке завдання запровадити у приєднаних областях «русские начала», реорганізувати край, залишивши незмінними установи, які діяли тут при польському володарюванні. Крім того,

---

⁵ Шандра В.С. Про призначення адміністративно-територіальних реформ у Російській імперії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск XII. – Київ: НАН, Інститут історії України, 2006. – С. 24-38.

⁶ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 23:1789 – 1796. – № 17108.

⁷ Там само. – № 17112.

⁸ Там само. – № 17108.

потрібно було заспокоїти і умиротворити населення, схвильоване останніми подіями у Речі Посполитій. Губернатори отримали ордери, якими визначалися кроки новоутворених російських урядових установ⁹.

Деякі ордери Кречетников М. М. публікував польською мовою для кращого розуміння неросійськомовним населенням. Зокрема, ордер №3 від 30 квітня 1793 р. дозволяв поміщикам Брацлавської губернії, що володіють маєтками в межах Польщі, їхати туди на місцеві сеймики 27 травня і Гродненський сейм 17 червня. Тобто, тепер російські піддані можуть за своїми маєтками і посадовими обов'язками обивателів Речі Посполитої бути присутніми на підсеймових і сеймових засіданнях, обговорювати і користуватися наданими раніше привілеями¹⁰.

Рескриптом Катерини II від 20 червня 1793 р. був призначений новий генерал-губернатор Тутолмін Т. І., який володів у Подільській губернії маєтками¹¹. Іменним указом від 1 травня 1795 р. генерал-губернатор Мінський, Ізяславський і Брацлавський Тутолмін Т. І. був уповноважений приймати присяги від жителів приєднаних територій, здійснювати їх адміністрування згідно Положень про губернії¹². Згодом вийшов наступний указ про правила повернення секвестрованих маєтків польським власникам, які брали участь у повстанні Тадеуша Костюшка або ж були причетними до нього¹³.

Варто зазначити, що Подільське воєводство наприкінці XVIII ст. за територією було найбільшим, а його землі територіально структуровані ще здавна. Прикордонне розміщення Подільської губернії від самого початку включення його до складу імперії зумовлювало посилену увагу самодержавства. До того ж, фінансове питання проблеми інкорпорації південно-західних губерній гостро стояло паралельно із питанням соціальної ієрархії в регіоні. Саме тому головним чинником формування адміністративно-територіальних одиниць в Російській імперії виступало населення, яке сплачувало подушний податок, а не розміри земель, як було за часів Речі Посполитої¹⁴.

---

⁹ Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія. – Вид. 2-ге. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 448 с. – С. 24.

¹⁰ Там само. – С. 29.

¹¹ Там само. – С. 145.

¹² ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 23:1789 – 1796. – № 17323.

¹³ Там само. – № 17329.

¹⁴ Столпянский Н.П. Девять губерний Западно-русского края в топографическом, географическом, статистическом и историческом отношениях. – СПб., 1866. – 512 с. – С. 58.

Для детального опису землеволодінь та інших економічних можливостей краю створювались органи статистики, для роботи яких сюди направлялись російські чиновники. Не виключеним був набір чиновників за звичною тут процедурою і з нових підданих також¹⁵. Важливу роль в адміністрації краю відігравали поляки, як основна етнічна група місцевого населення, тому російське панування впродовж перших десятиліть ХІХ ст. було ще мало відчутним¹⁶. Як зазначає В. Шандра, приєднання земель супроводжувалось обґрунтуванням легітимності «історичних прав» імперії на «польські області». Магнати, шляхта та інше населення краю засвідчували свою лояльність особистими присяжними листами¹⁷. Хто не прийняв присяги або не встиг це зробити у визначений термін, той підлягав виселенню за межі імперії, відповідно позбавляючись права на володіння маєтками та на їхнє спадкування¹⁸.

5 червня 1796 р. вийшов указ про переселення чиншової шляхти з приєднаних від Польщі губерній на казенні землі губерній Новоросійських, оскільки чиншова шляхта проживала на орендованих землях і, не маючи нерухомих маєтків, сплачувала високий чинш (25-30 рублів сріблом з одного плуга) заможним землевласникам. Цей чисельний прошарок населення користувався правом участі у сеймиках. Своім голосом чиншові шляхтичі могли кількісно переважати на користь того чи іншого вельможі, який за це їм платив. Звісно, що такий хід подій не був зручним для нового уряду ні з погляду фінансового, ні політичного у регіоні, опозиційному до нової влади. Оскільки цей прошарок населення був досить чисельним, тому міг стати подібним до однодворців і приносити користь імперії, створивши військові поселення на вільних територіях і займаючись сільським господарством. Крім того, у вказаних губерніях це могло б вирішити демографічну проблему у малозаселених повітах¹⁹. Невдовзі указом від 7 березня 1797 р. переселення чиншової шляхти із правобережних губерній було припинене²⁰. Вже 3 квітня 1797 р. вийшов наступний указ про

¹⁵ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 23:1789 – 1796. – № 17112.

¹⁶ Амелина В.В. Сборник документов и материалов по истории государственного управления в России (XVII – XIX век). – Новосибирск: СибАГС, 2000. – 132 с. – С. 12.

¹⁷ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. – К., 2005. – 427 с. – С. 267.

¹⁸ Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта ... вказ. праця. – С.16.

¹⁹ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 23:1789 – 1796. – № 17469.

²⁰ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 24: 1796 – 1797. – № 17872.

влаштування шляхтичів бідних і тих, хто не довів свого шляхетства, у армійські полки унтер-офіцерами²¹.

Інкорпораційна проблема, як узагальнив А. Каппелер, полягала, власне, у складності включення до російської держави тих регіонів, які мали усталені політичні традиції і своєрідну станово-корпоративну організацію²². Лейтмотивом інкорпораційних, а потім і декласаційних процесів на Правобережжі стало категоричне невизнання імперськими урядовцями культурно-соціальної самобутності місцевої шляхти, її окремішності. Оскільки чисельно шляхта переважала решту населення, то це могло відбитися при збереженні її привілеїв на податкових надходженнях від вказаних провінцій. Крім того, визнання за шляхтою привілеїв російського дворянства, створювало дисбаланс розміщення вищого стану по теренах Російської імперії. Це також могло мати руйнівний вплив на соціальну структуру імперії, де статус і привілеї визначалися наявністю чи відсутністю маєтку і кріпаків. Культурно-обрядова та майнова відмінність шляхти асоціювалась у російських урядовців із прагненням відновити польську державність²³.

Релігійне питання також було одним із найголовніших турбот російського уряду в інкорпораційному процесі, оскільки населення звільнялося від польських панів, а от вплив католицького духовенства ще довго був відчутним. Ця позиція підтверджується іменним указом, даним Тутолміну М. М. 22 квітня 1794 р., про те, що опір імперській політиці у конфесійній стратегії буде каратися як кримінальний злочин, який призведе до секвестрування майна та маєтків протестантів²⁴. На боці розпоряджень нового уряду щодо релігії знайшлися окремі помірковані польські чиновники, які все ще зберігали віру у можливість відродження Речі Посполитої із наданням повної свободи віросповідання усім її громадянам. Серед таких патріотів були Адам Чарторийський, небіж короля Юсиф Понятовський, Ксаверій Любомирський, Ігнатій Потоцький та інші²⁵. До того ж, шляхта була невдоволена втратою польської

²¹ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 24: 1796 – 1797. – № 17903.

²² Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с. – С. 64.

²³ Легун Ю., Петренко О. Матеріали ревізійного перепису населення 1795 – 1796 рр. у фондах Державного архіву Вінницької області. Навчальний посібник. – Вінниця: О.Власюк, 2005. – 72 с. – С. 16.

²⁴ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 23:1789 – 1796. – № 17199.

²⁵ Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта ... вказ. праця. – С. 89 – 92.

незалежності, а тому підтримала повстання Т. Костюшка 1794 р. Ці події дещо затягнули адміністративну реформу на Правобережжі²⁶.

У 1795 р. російською адміністрацією на новоприєднаних територіях була проведена перша масштабна акція – ревізія. За результатами її дані про чисельність правобережної шляхти опубліковані у статті Кабузана В. і Троїцького С. Зокрема, чоловіче населення становило 135332 особи: у Подільській губернії проживали 51584 чол., Київській – 45300 чол., Волинській – 38448 чол.²⁷. У відсотковому відношенні від загальної чисельності шляхти по губерніях окремо, бачимо найбільший відсоток у Подільській губернії – 38,1%, потім у Київській – 33,5% та Волинській – 28,4%. Романович-Славатинський А. вказував, що 1/3 всього дворянства Російської імперії проживала в губерніях, утворених на територіях колишньої Речі Посполитої, тобто – це менше 1% порівняно з іншими російськими губерніями²⁸.

Оскільки Правобережжя в процесі інкорпорації ставало органічною частиною Російської імперії, то становий поділ звісно прирівнювався до такого ж поділу населення, як у центральній Росії, але найбільшою проблемою виявилось визначення місця у соціальній ієрархії представників шляхетсько-дворянського стану. Так, третій поділ Польщі для правобережної шляхти став початком довгих випробувань для доведення свого родовитого походження, яке надавало дворянські титули і привілеї, словом – широкі суспільно-економічні можливості. Тобто найвищим привілейованим станом було дворянство, яке користувалося правами і привілеями, дарованими йому Катериною II у Жалуваній грамоті²⁹. Для місцевої шляхти юридичний статус російського дворянства, визначений Жалуваною грамотою 1785 р., означав початок пристосування до нових правових умов. Тобто, положення Дворянської грамоти показали, чи суттєво впливали правила доведення дворянських прав на інкорпорацію шляхти до російського дворянства, організацію повітового та губерніального дворянства, регламентуючи типологію різних доказів дворянського походження. Так, входженню

²⁶ Каппелер А. Росія ... вказ. праця. – С.65.

²⁷ Кабузан В. М., Троїцький С.М. Изменение в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782 – 1858 гг. // История СССР, М., 1971. – № 4. – С. 75-96. – С.77.

²⁸ Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права: Свод материала и приуготовительные этюды для исторического исследования. – СПб, 1870. – 564 с. – С. 312.

²⁹ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.22: 1784 – 1788. – № 16187.

пересічного шляхтича до привілейованого стану Російської губернії передувала непроста процедура доведення його походження³⁰.

Імператриця рядом своїх указів надавала значних прав і привілеїв дворянству. Так, згідно із цим дворянство мало свою внутрішню організацію, головну роль в якій відігравали предводителі дворянства. Станові органи управління мали розгалужену структуру, повноваження, функції. Зокрема, дворянські збори розглядали і могли видавати документи про право на дворянство, вели дворянські родові книги³¹. Власне, цей період багатьма істориками і визначається як «золотий вік» російського дворянства.

Деякі науковці кінець правління Катерини II та коротке перебування на престолі Павла I (як початок процесу інкорпорації) характеризують як лояльний період щодо доведення дворянського походження. Ревізія на Правобережжі була проведена 1795 р., за якою шляхта записувалась до спеціальних списків, що пізніше стали одним із типових доказів шляхетського походження. Масова ж подача документів зафіксована впродовж 1801 – 1803 рр. Павло I відмінив деякі положення Дворянської грамоти, тому його п'ятирічний термін правління позначився на дезорганізації російського дворянства³². Зокрема імператорським Указом було відмінено за дворянським зібранням право видачі дворянських грамот і визнання таким чином дворянського походження³³.

У 1800 р. ще кілька указів визначили напрямки інкорпораційного процесу щодо правобережної шляхти. Ті особи, хто перебував у подушному окладі, могли бути визнані у дворянському походженні лише після підтвердження Герольдією рішень дворянських зібрань. Відповідно після такої тривалої процедури із документами, шляхтич міг бути звільненим від подушного податку³⁴.

Докази дворянського походження шляхта, а саме околична і чиншова, могла подавати впродовж двох років, будучи вільною від державних повинностей. Ця обставина стала причиною активізації

³⁰ Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта ... вказ. праця. – С. 20-23.

³¹ Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с. – С. 231.

³² Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – 75 с. – С. 24.

³³ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 24: 1796 – 1797. – № 17608.

³⁴ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 26: 1800 – 1801. – № 19375; Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта ... вказ. праця. – С. 26-27.

урядової політики щодо дрібної шляхти Київської, Волинської та Подільської губерній, за якими казна мала великі фіскальні втрати, адже чинш сплачувався шляхтичам-землевласникам, а не в державну казну. З цього логічним є крок уряду до звільнення шляхти від утисків поміщиків як виправдання оподаткування їх державою, але дещо пізніше. Однак прихід Олександра I до влади обіцяв ліберальні зміни³⁵.

Першим кроком нового імператора на шляху своєї політики щодо Правобережжя було відновлення законної сили Дворянської грамоти³⁶. Фактично це був початок легітимації шляхти, яка почала подавати докази свого благородного походження до дворянських депутатських зібрань. Однак початковий етап легітимації виявився не безпроблемним, і уряд видав указ про необхідність вказувати при записах у Родовідну книгу Дворянськими зібраннями факт відсутності дворян у подушному окладі, а справи тих, які були колись зафіксовані у подушному окладі, направляти на розгляд до Герольдії³⁷. Таким чином, самодержавство вкотре засвідчило свій виражений інтерес до Правобережних губерній.

Процес легітимації правобережної шляхти не був досконалим ще й через те, що масово визнавалися дворянські права на підставі всього лише кількох другорядних документів, як, наприклад, свідоцтва дванадцяти благородних осіб, свідоцтва про виконання присяги на підданство російському престолу, свідоцтва на чинш, метричні виписки тощо. Причиною цього є відсутність дідичних маєтків і предків-дідичів у родин дрібних шляхтичів, які доводили своє дворянське походження у трьох Правобережних губерніях³⁸. Дослідник Є. Чернецький припускає, що «далеко не у всіх випадках таку добірку доказів дворянського походження слід пояснювати зубожінням шляхти». На його думку, це скоріше шляхетська ментальність і сила традицій³⁹.

Так, легітимаційну акцію 1801 – 1803 рр. краще продемонструвала Київська губернія, а у Волинській та Подільській губерніях подача та розгляд документів «відбулись на значно гіршому організаційному рівні», оскільки місцеві дворянські зібрання «менш прискіпливо ставились до доказів дворянського

³⁵ Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта ... вказ. праця. – С. 28.

³⁶ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 26: 1800 – 1801. – № 19810.

³⁷ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 27: 1802 – 1803. – № 20423.

³⁸ Корнилов А. А. Русская политика в Польше со времени разделов до начала XX в. – Пг.: Огни, 1915. – С. 32.

³⁹ Чернецький Є. Шляхта Правобережної України в кін. XVIII – I пол. XIX ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип. 1. – Біла Церква, 2001. – С. 25-47.

походження». Сенат Указом 28 липня 1804 р. попередив повітових та губернських предводителів дворянства про відповідальне ставлення до своїх обов'язків, а також дозволив шляхті подавати докази свого походження ще до 1 січня 1806 р.⁴⁰. Проте, це не вирішувало проблеми правобережної дрібної шляхти. Указом від 6 березня 1808 р. термін подачі документів чиншовою шляхтою на дворянство продовжувався до наступних розпоряджень уряду, оскільки, знову ж таки в силу поважних причин, через втрату і тривалий пошук необхідних документів, вони не змогли вчасно їх подати. На губернські дворянські депутатські зібрання так само покладался обов'язок щодо розгляду та рішення про докази на дворянство чиншової шляхти⁴¹. Доповідати про влаштування чиншової шляхти, а також про дворянські вибори слід було у Міністерство внутрішніх справ⁴².

Напередодні наполеонівської війни актуальним став указ 12 березня 1812 р. про покарання за поселення дезертирів/збіглих солдат. Правила про штрафи за прикриття дезертирів були перекладені німецькою і польською мовами, «дабы никто не мог отговариваться»⁴³. Подальший соціально-політичний курс Олександра I змінився після наполеонівської війни. Дворянські зібрання отримали підтвердження свого права визнавати у шляхетстві тих осіб, чиї предки були затверджені раніше нобілітацією чи королівським привілеєм. Таких родин серед шляхтичів було мало. Тому, як стверджують автори С. Лисенко та Є. Чернецький, указ 29 березня 1812 р. ще раз підкреслив невідповідність шляхетського стану положенням Дворянської грамоти і нерозуміння імперським урядом «природи шляхти та світу її юридичних координат»⁴⁴.

Ще однією проблемою легітимації шляхти було зловживання втікачів, які, володіючи польською мовою, сповідуючи римокатолицтво чи уніатство, поселялись у правобережних та інших українських губерніях і вписувалися у ревізькі казки як шляхта. Причина – небажання платити податки в казну як селяни чи міщани. І таких було тільки по Київській губернії понад 200 тис. чоловічого населення. Тому Сенат на початку 1816 р. видав Правила для

---

⁴⁰ Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта ... вказ. праця. – С.35.

⁴¹ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 30: 1808 – 1809. – № 22873.

⁴² ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.31: 1810 – 1811. – № 24326.

⁴³ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.32: 1812 – 1814. – № 25029.

⁴⁴ Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта ... вказ. праця. – С.38.

розбору поселенців у Київській, Подільській, Волинській та інших приєднаних від Польщі губерніях, що вписалися при VI (1811 р.) ревізії в клас чиншової шляхти. Тобто робота Комісій по розбору чиншової шляхти продовжувалась і надалі, результати якої повинні перевірятися Губернською Владою, Казенними Палатами і вже потім направлятися міністру фінансів⁴⁵. Негайне закінчення розбору чиншової шляхти узаконювалось Сенатським указом від 20 січня 1816 р.⁴⁶. У 1825 р. чиншова і околична шляхта була включена до виконання повинностей утримання при Земських Судах підвод і піших людей⁴⁷.

До кінця правління Олександра I проблема правобережної шляхти не була вирішена остаточно, а останні узаконення передбачали включення цієї соціальної верстви до виконання земських повинностей. На тлі цілковитого несприйняття російською столицею місцевих традицій процес легітимації шляхти проходив паралельно із декласацією невеликої кількості родин, які не довели свого шляхетського походження в силу об'єктивних причин (вони не подали необхідних документів щодо своєї родовитості, підтвердження майнового статусу та інших)⁴⁸.

Новою віхою в історії правобережної шляхти стала внутрішня політика Миколи I, спрямована на вирішення гострої соціальної проблеми приєднаних від Польщі територій, а саме Правобережжя. Проаналізувавши узаконення даного періоду, історик В. Шандра відмітила консерватизм законодавчих актів нового імператора і констатувала «закінчення періоду умовно-толерантного ставлення уряду Миколи I до Західного краю»⁴⁹.

З ініціативи губернатора Подільської губернії графа М. М. Грохольського Комітет Міністрів 1826 р. прийняв положення про впровадження кількох видів паспортів для шляхти⁵⁰. Таке нововведення передбачало встановлення адміністративного контролю за чиновниками і дворянами шляхетського походження, які «вже перебували в орбіті російського впливу», і верхніми прошарками дрібної шляхти, тобто посесорами (орендарі або

---

⁴⁵ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.33: 1815 – 1816. – № 26108.

⁴⁶ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.34: 1817. – № 27014.

⁴⁷ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.40: 1825. – № 30258.

⁴⁸ Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта ... вказ. праця. – С.40.

⁴⁹ Шандра В.С. Адміністративні установи ... вказ. праця. – С.26-28.

⁵⁰ Там само. – С.35.

тимчасові власники маєтку) та офіціалістами (управителі чи інші службовці у маєтку)⁵¹.

Російський історик Міллер О. І. зазначає, що «...імперська влада підтвердила місцевому польському дворянству право активної участі в управлінні, запропонувавши йому статус регіональної, навіть – загальноімперської еліти»⁵². Проте місцева знать мала свою і досить давню історію станово-представницької організації, її інституції самоврядування базувалися на принципах шляхетської демократії, а Росія до формування таких ще тільки приступала. Тобто, на відміну від російської державної практики, правобережна шляхта мала стійкі традиції станових інституцій самоврядування і, як зазначає Л.М. Казначеева, «...володіла навиками політичної нації...», будучи ведучою силою соціального, економічного, культурного життя в державі, при цьому мінімально підпорядковуючись королівській владі⁵³.

Територіальний принцип організації російського дворянства передбачав і незаперечне право власних представницьких корпоративних інституцій вищого суспільного стану – дворянські депутатські зібрання, губернські та повітові предводителі дворянства і дворянські опіки. Тобто Жалувана грамота розширила права дворян, дозволивши їм мати органи станового самоврядування та брати участь і у державному управлінні. Фактично представники даного суспільного стану ставали посередниками між центром і периферією, а особливо на окраїнних територіях імперії.

У повсякденному житті представника вищого стану безумовно важливу роль відігравало Дворянське зібрання – орган станової дворянської корпорації. Не можна применшити їх значення і в формуванні станових цінностей та моральних пріоритетів вищого суспільного стану в Росії. Але дещо інакшими були Дворянські зібрання на Правобережжі після інкорпорації регіону Російською імперією, якщо розглядати їх у категоріях права, соціології та культури. Маємо на увазі становлення та функціонування шляхетського/дворянського самоврядування, реалізацію станово-корпоративних прав місцевої шляхти, соціоетнічний склад

---

⁵¹ Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта ... вказ. праця. – С.42.

⁵² Міллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с. – С.76.

⁵³ Казначеева Л.М. Волинське дворянське зібрання (1796-1917): функції, структура, участь у системі органів влади / Дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України». – К., 2008. – 191 с. – С.13.

дворянських інституцій, напрями діяльності та участь дворянства в органах державного управління впродовж «довгого ХІХ ст.».

Процес становлення дворянських зібрань завершився перетвореннями, здійсненими Катериною ІІ у напрямку розширення дворянських привілеїв. Узаконили організаційну структуру дворянської корпорації два знакових для дворянства документи – «Учреждение для управления губерниями»(1775 р.) і «Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства» (1785 р.). Згідно першого узаконення, то корпорації дворян створювалися в межах повітів, а вже за так званою Жалуваною грамотою – в масштабах губернії. Згодом губернські та повітові дворянські зібрання стали називатися дворянськими депутатськими зібраннями.

Фактично представники вищого стану отримали право станового самоуправління, а завдяки функціонуванню дворянських зібрань вони також могли впливати на місцеву адміністрацію, виходячи зі своїх інтересів. Зручність полягала в тому, що відтепер дворянам не потрібно було їхати до столиці захищати свої інтереси та станові права, і в суді дворянське зібрання мало також свого адвоката (*рос.* – стряпчий). Отже, повітові зібрання розглядали справи місцевого значення, а функції Губернського зібрання полягали в обговоренні усіх станових справ і питань, пропорованих державною владою. Архівні матеріали свідчать, що найпоширенішими проблемами, які розглядалися дворянськими зібраннями, стали скарги та суперечки окремих дворянських сімей, взяття маєтків під опіку, свавілля поміщиків, боротьба із епідеміями, запаси хліба і продовольчі магазини, становище народної освіти.

Співвідношення державної влади і місцевого самоуправління завжди залишається проблемою, оскільки останнє виступає надійним мостом між людиною і державою. В історії відомі факти, коли держава неодноразово ліквідувала місцеве самоуправління, а потім знову вимушено поверталася до створення самоврядних структур. Перша половина ХІХ ст. для Російської імперії стала періодом практичних проб певних законопроектів у сфері внутрішньої політики стосовно станових, а саме дворянських, організацій. Тобто російська влада, приєднавши території зі значно відмінними і традиційно усталеними правилами самоврядування, постала перед необхідністю зрівняти соціально-політичне тло свого

юридичного розвитку, а особливо із колишнім пропольським Правобережжям.

Новостворені установи не мали чітко визначеної своєї компетентності, що було характерним для державного ладу Російської імперії початку XIX ст.⁵⁴. Тому актуальною стала проблема забезпечення кваліфікованими чиновниками нових по суті губернських адміністративних закладів.

З приходом Павла I на престол ситуація для шляхти змінилася у кращий бік. Новий імператор поставився до шляхти лояльно, посприявши відродженню щорічних сеймиків, які ще із XV ст. були дієвими інституціями в Польській державі як у законодавчій практиці, так і в місцевому самоврядуванні. Посади виборні були відновлені, а безземельна шляхта отримала право участі у виборах, чого не мало російське дворянство. На сеймиках вирішувались господарсько-фінансові справи, обговорювались питання нових законів⁵⁵.

До компетенції дворянських зборів перш за все входили вибори посадових осіб, а саме губернського предводителя дворянства, засідателів верхнього земського та совісного судів, суддів і засідателів повітових судів, земських справників і засідателів нижніх земських судів. Однією із найважливіших справ стало ведення дворянських книг, формулярних списків дворян, видача свідоцтв про дворянське походження, а також виключення певних осіб із середовища дворян. Дворянське губернське зібрання займалось вирішенням запропонованих урядом питань, подавало через особливо вибрану депутацію звернення генерал-губернатору і навіть імператору щодо місцевих проблем. Це самодостатній юридичний організм, про що свідчить можливість утворення капіталу для станових потреб – дворянської каси, надходження і витрати з якої фіксувались документально у спеціальних для цього книгах⁵⁶.

Членами губернського дворянського депутатського зібрання виступали губернський предводитель та депутати від кожного повіту, тобто 12 осіб. Дворянське зібрання підпорядковувалось

---

⁵⁴ Бармак М. Органи управління Київською, Подільською та Волинською губерніями Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. Ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 3. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – С. 22.

⁵⁵ Матеріали для истории Подольской губернии (1792 – 1796). – Вып. I-й. – Кам.-Подольский, 1885. – 346 с.

⁵⁶ Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад. – Хмельницький: Обласне видавництво «Поділля», 2004. – 592 с. – С. 50.

Урядовому Сенату по Департаменту Герольдії та підлягало нагляду губернатора⁵⁷. Дворянство обирало по 3-4 кандидати на посади генерального судді і засідателів головного і генеральних судів. Списки обраних подавалися на затвердження до Сенату⁵⁸.

Згідно указу про вибори маршалів і повітових хорунжих в приєднаних від Польщі губерніях – Київській, Подільській, Волинській, Мінській і Білоруській, – замість колишніх предводителів дворянства потрібно мати у кожному повіті по одному маршалу 5-го класу і по одному повітовому хорунжому 7-го класу, обраних із гідних осіб, чи заслужених на основі місцевих прав і установлень. Обраних в результаті виборів дворянське зібрання подавало на затвердження. Під час загальних узаконених зібрань з дозволу головного керівництва місце губернського маршала міг займати один із повітових маршалів по вибору дворянства⁵⁹. Голову Головних Судів дворянство обирало у повітах через три роки, а засідателів – щорічно, повітових маршалів і хорунжих також кожні три роки⁶⁰. Указ 19 травня 1802 р. визначав проведення дворянських виборів на загальних підставах і рівність посади маршала і предводителя дворянства в приєднаних від Польщі губерніях. За ним, як і в Грамоті дворянства, визначено порядок Дворянських виборів, склад дворянських зібрань, зберігання і використання дворянських сум, розпорядок земських повинностей. Указом 3 березня 1805 р. визначався майновий і віковий ценз участі дворян у виборах, а також правила проведення⁶¹.

Дворянською владною структурою місцевого рівня був повітовий маршал (предводитель), а на рівні губернії – губернський, що виступав проміжною ланкою у взаємодії держави і регіону, центральної влади із місцевими самоврядними органами влади. Наприклад, першим Подільським губернським маршалом став представник саме польської аристократії на Поділлі, посол на Сеймі, барський конфедерат, генерал-майор військ коронних, воєвода бельський граф Теодор Потоцький (гербу Пілява), який перебував на посаді маршала впродовж 1796 – 1798 рр. Теодор Потоцький, як один із проросійськи налаштованих поляків, в листопаді-грудні 1796 р. перебував у Петербурзі, де просив про звільнення Ігнаци

---

⁵⁷ Там само. – С. 51

⁵⁸ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 24: 1796 – 1797. – № 17789.

⁵⁹ Там само. – № 17790.

⁶⁰ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 26: 1800 – 1801. – № 19628.

⁶¹ ПСЗ РИ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 28: 1804 – 1805. – № 21646.

Потоцького і Тадеуша Костюшка, ставши свідком звільнення останнього. Саме тоді подільський маршал отримав титул російського таємного царського радника⁶². У наступні десятиліття XIX ст. до Листопадового повстання 1830 – 1831 рр. повітовими та губернськими маршалами обиралися також представники польської знаті, які перебували на посаді по три роки: Іосиф Битославський, Каетан Пешинський, Каетан Старжинський, Казимир Гумецький, Юзеф Дзеконський, граф Миколай Грохольський, князь Іосиф-Калясантій Четвертинський, Станіслав Комар, і граф Костянтин Пршездзецький, каденція якого була найтривалішою – 1820 – 1851 рр. На прикладі його життя та служби російській короні можна прослідкувати особливості інтеграції колишньої шляхти до імперських державних управлінських структур шляхом цивільної та військової служби⁶³.

Кожен із губернських предводителів, як проміжна ланка у взаємодії держави і регіону, лобював інтереси представників свого стану у губернському дворянському зібранні і далі перед самодержавною владою. Ті клопотання у першій третині XIX ст. стосувались переважно інтеграції та легітимації шляхти до російського дворянства. Архівних джерела зазначеного періоду дуже подібні за змістом – це документи про доведення шляхтичами свого родовитого походження і прав на дворянські привілеї, передбачені Жалуваною грамотою 1785 р.

На початку XIX ст. у площині взаємин між місцевими шляхетськими зібраннями (які ще мали виразний національний польський характер) та помісними імперськими адміністраціями виникали різноманітні конфлікти. Як зазначає В. Свєрбигуз, нерідко губернатори не затверджували обраних шляхетством чиновників на посади, виникали непорозуміння з приводу порушення регламенту і процедури проведення шляхетських зібрань, були скарги на невірний обрахунок голосів або на допущення до виборів осіб, які не були затверджені в шляхетстві Герольдією Сенату⁶⁴. Дослідник звернув увагу і на політичні інтриги, які проводили шляхетські

---

⁶² Polski Słownik Biograficzny. – Tom XXVIII. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk – Łódź, 1984-1985. – p.213.

⁶³ Барвінок О. В. Матеріали до біографій предводителів дворянства Подільської губернії: граф Костянтин Михайлович Пршездзецький та його нащадки // Генеалогічні записки. – Львів, 2011. – Вип. IX (нової серії III). – 100 с. – С.47 – 51; Барвінок О. В. Поляки та росіяни – предводители дворянства Подільської губернії: спроба компаративного аналізу біографій // Historia III. Czenstochowskie Spotkania młodych historyków. Tom I. Czenstochowa-Radomsko 2013. – s.111 - 123.

⁶⁴ Свєбигуз В. Шляхетська бесіда. – К., 2000. – 32 с.; Свєбигуз В. Старосвітське панство / В.Свєбигуз. – Варшава, 1999. – 249 с. – С.113.

депутатські зібрання на початку ХІХ ст. Шляхтичі, користуючись депутатською недоторканністю, висловлювали у зібраннях протест проти царської політики. Заворушення шляхетства виникали під час обговорення на сесійних засіданнях національного права, крайових та майнових прав і у випадку порушення станових привілеїв. У більшості депутатських зібрань відбувалися заворушення шляхтичів, чинилися безладдя під час засідань⁶⁵. Подібні заворушення спонукали Уряд шукати причини таких явищ у приєднаних від Польщі губерніях. Першою причиною слід вважати традиційні звички польських шляхтичів до сеймикування, яке не проходило без подібних заворушень, а іншою причиною – сам склад таких зібрань і предводителі, які допускають таке. Надалі усі зібрання і вибори проходили вже під пильним наглядом губернатора, який, проте, не володів правом участі у них.

Лояльність шляхетських депутатських зібрань до російського царату зникає під час наполеонівських воєн, тобто, як свідчить В. Свєрбигуз «... зібрання не тільки бойкотують накази російських чиновників, але і сприяють національним рухам та успіхам наполеонівської армії»⁶⁶. Таке ставлення проявляється у повній або частковій відсутності депутатів на зборах, відповідно до цього у проігнорованих дворянських справах⁶⁷. Крім того, шляхетство Західних губерній опікувалося використанням польської мови в урядових адміністративних установах. Це питання є малодослідженим, хоча існує багато шляхетських записок про це. Вимоги польського шляхетства про використання польської мови в судах і у присутствених місцях були підтвержені сенатським наказом від 25 лютого 1807 року за № 22468⁶⁸.

Наприкінці 1820-х років серед правобережного шляхетства поширюються радикальні настрої щодо повстання проти Росії та відновлення Речі Посполитої з Литвою та Україною (Поділлям та Волинню) у складі. Поміщики проводять нелегальні з'їзди на Київських контрактах, на ярмарках у Бердичеві Волинської губернії і у Ярмолинцях Подільської губернії. За політичну неблагонадійність потрапили під поліцейний нагляд київський губернський маршалок Густав Олізар, заславський маршалок Стємпківський і колишній брацлавський маршалок Людвиг

⁶⁵ Свєрбигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – 249 с. – С. 116.

⁶⁶ Там само. – С. 119.

⁶⁷ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 230. – Оп.1. – Спр. 248, без нумерації аркушів.

⁶⁸ Там само. – Спр. 84. – 783 арк.

Собанський. Подільський шляхтич генерал Юзеф Дверницький провів рейд армії на Україну, відправивши агента майора Хрущиковського з прокламацією до шляхетства підіймати повстання, а головою повстання на Україні було обрано на таємній раді графа Вікентія Тишкевича. Повстання розпочалося раніше запланованого часу із виступу Собанських, графа Ржевуського і Сабатина на Поділлі⁶⁹. У повстанні брали активну участь представники дрібнопомісного і середньопомісного шляхетства, яких підтримувало вище панство. Проте повстання було придушене, а місцеві адміністрації заснували комісії з дослідження участі осіб у цій Шляхетській революції.

Після повстання декабристів російський уряд розгорнув наступ на шляхетські права, тобто відтепер усі станові корпорації повинні зібрати підписки від кожного шляхтича про лояльність до уряду, якими вони виявлять свою політичну благонадійність. Крім того, обмежувалося право обирати земських справників, засідателів нижніх земських судів. З цього часу ряд губернських і повітових предводителів дворянства наважуються виступити у відкриту опозицію до російської адміністрації, тобто вони ухиляються від виконання височайших наказів і активно оскаржують рішення вищих органів влади у відповідь на поширення дії каральних наказів, прийнятих для білоруських і литовських губерній⁷⁰.

Цісаревич Костянтин Павлович, під головним наглядом якого перебували західні губернії, проводив політику «повільного наступу» на місцеве шляхетство, вважаючи що саме так вдасться поступова русифікація краю. Він довго не вірив у можливість спалаху тут повстання Великої Польщі. Але задовго до повстання 1831 р. російська адміністрація таки почала розробляти проекти каральних заходів проти місцевого шляхетства. При царюванні Миколи I Сенатом був оголошений наказ для Подільської, Волинської та інших губерній: «Молодих шляхтичів, які зовсім не служили, або були на службі, але не досягнули обер-офіцерського чину і не навчилися російської мови, під жодним приводом не допускати на посади, які залежать від вибору шляхетства. Шляхтичів, які у виконання наказів 1802 і 1811 років скористалися

---

⁶⁹ Свєрбигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – 249 с. – С. 213.

⁷⁰ Там само. – С.137.

винятком і брали участь у діяльності шляхетських зібрань і у виборах, і надалі залишити при їхніх правах»⁷¹.

Польське повстання 1830 – 1831 рр. стало початком кардинальних змін імперської політики щодо західних губерній, а особливо – правобережних. Після придушення Листопадового повстання самодержавство взялося укріплювати і утверджувати позиції російської державності шляхом політичного наступу на залишки адміністративно-судової автономії в регіоні. Однак уряд зіткнувся із досить серйозною проблемою, а саме із відсутністю законодавчої бази для здійснення відповідних юридичних перетворень. Тому із цією метою 1831 р. був створений у Санкт-Петербурзі Комітет у справах західних губерній. Роком пізніше з метою зосередження влади на місцях три правобережні губернії – Київська, Волинська та Подільська, були об'єднані у Київське генерал-губернаторство⁷², що проіснувало до 1856 р. Цим був ще раз підтверджений інтерес Миколи I до Західного краю, який, на думку М. Полієвктова, став ареною для апробації прийомів та методів русифікації місцевої шляхти⁷³.

У західних губерніях, внаслідок повстання, відбулися кардинальні зміни в системі судочинства. По-перше, скасовувалися колишні назви усіх присутственних місць та посадових осіб за зразком великоросійських. По-друге, зміни судової системи полягали у скасуванні міських судів, призначенні земських справників і засідателів земських судів за пропозицією губернатора, а тих, які були обрані дворянством до часу виходу даного указу, залишити до закінчення їхнього терміну перебування на посаді. Призначеним від корони земським справникам і засідателям земських судів, городничим і поліцмейстерам збільшено удвічі щорічне жалування⁷⁴. Сенатським указом від 23 лютого 1831 р. скасовувалися усі польські назви станових посад, тобто в усіх губерніях виборні дворянством посади іменувалися за зразком великоросійських – губернські та повітові предводители дворянства, а не маршали і маршалки⁷⁵. Посади підкоморіїв, комірників, возних і хорунжих скасовувались взагалі, а їхні обов'язки покладалися на повітові і земські суди та на повітових суддів⁷⁶.

⁷¹ Там само. – С.138.

⁷² Шандра В.С. Про призначення ... вказ. праця. – С. 26.

⁷³ Полиевктов М. Николай I: биография и обзор царствования. – М., 1918. – 95 с.

⁷⁴ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1832. – Т.6: 1831. – № 4894.

⁷⁵ Там само. – № 4382.

⁷⁶ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1833. – Т.7: 1832. – № 5068.

Початком цілковитої дії правового поля Російської імперії на правобережних теренах став Звід російських законів і повне скасування Литовсько-Польських статутів і сеймових ухвал⁷⁷. Першочерговими заходами верховної влади впродовж другої третини ХІХ ст. стали втілення законодавчих норм щодо дворянства та регламент діяльності дворянських корпоративних інституцій. Маніфест про дворянські зібрання та вибори від 6 грудня 1831 р. чітко окреслив порядок проведення дворянських зібрань і виборів, підтвердивши фактично надані раніше повноваження дворянським інституціям 1775 р. та 1785 р.⁷⁸.

У планах Миколи І було привабити дворянство до несення служби, від якої вони просто ухилялися (мова може йти навіть про тенденцію, оскільки більшість посадових обов'язків дворяни виконували на громадських засадах). Відтепер виборна дворянська служба почала прирівнюватися до державної⁷⁹. Повноваження правобережних дворянських зібрань, головним чином – виборчого права, також обмежувалися, хоча місцеве управління продовжувало перебувати під впливом дворянських зібрань і залежало від їх діяльності⁸⁰. Важливо, що зменшення ролі дворянських корпоративних інституцій відбулося шляхом «вивільнення місцевих установ з-під впливу органів дворянського самоврядування»⁸¹.

У коло повноважень генерал-губернатора входило накладання опіки на дворянські поміщицькі маєтки за жорстоке поводження власників із селянами та марнотратство, тобто віднині дворянські опіки фактично підпорядковувалися центральній губернській владі. У зв'язку з цим, цей орган дворянського самоврядування частково втратив свою актуальність⁸².

Спроби влади переорієнтувати губернське дворянське депутатське зібрання на більшу участь у місцевому господарському та громадському житті полягали перш за все у тому, що предводителі дворянства, губернський та повітові, призначалися членами усіх губернських та повітових комісій і комітетів⁸³. Влада скасувала основну функцію дворянських зібрань – право видавати свідоцтво

⁷⁷ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1841. – Т.15: 1840. – № 13591.

⁷⁸ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1832. – Т.6: 1831. – № 4989.

⁷⁹ Беккер С. Миф о ... вказ. праця. – С.33.

⁸⁰ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1832. – Т.6: 1831. – № 4894; Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Фонд 442. . – Оп. 1. – Спр. 1625. – 453 арк.

⁸¹ Шандра В.С. Адміністративні установи ... вказ.праця. – С. 37.

⁸² ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1850. – Т.24: 1849. – №23479; ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1851. – Т.25: 1850. – №24494.

⁸³ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1835. – Т.9: 1834. – № 7532.

про дворянство, а згодом і взагалі почала ревізувати їхню діяльність⁸⁴.

Представників місцевого дворянства обирали на зібранні для входження до складу комісій для перевірки діловодства депутатських зібрань щодо законності нобілітації шляхтичів. Не складно зрозуміти причину незадоволення імперської влади роботою губернських комітетів. Тому наслідком такого невдоволення стало створення Центральної ревізійної комісії для розгляду дій депутатських зібрань Київської, Волинської та Подільської губерній, що розпочала свою діяльність в січні 1840 р. у Києві⁸⁵. Комісія за 5 років позбавила привілеїв більше 80 тис. шляхтичів, у документах яких були виявлені порушення, або ж вони були недостатніми і невчасно поданими для підтвердження⁸⁶.

Історик В. Свєрбигуз, на основі широкого спектру прикладів взаємодії російської адміністрації із місцевим шляхетством, робить висновок про те, що попри усі перипетії царської політики, спрямованої на злиття правобережного шляхетства із російським дворянством місцеве шляхетство залишалося опозиційним не тільки до самодержавного уряду, але і до російського дворянства. Незважаючи на сильні утиски і переслідування з боку царату, шляхетство продовжувало зберігати свою самобутність та польські геральдичні традиції. Автор наводить цитату із газети «Московские ведомости» за 1860-ті роки XIX ст.: «Відсоткове відношення польських шляхетських родів до загального народонаселення значно більше в Західних губерніях, аніж російських дворян у російських губерніях. Шляхетство набувалося і зараз отримується польськими родами здебільшого не службою російським імператорам, а володінням шляхетським населенням маєтком в ряді поколінь, або польськими і російськими чинами предків. Зрозуміло, що такі докази не мусять давати права російського дворянства, тим більше, що чини нерідко було пожалувано польськими королями за службу проти Росії»⁸⁷.

---

⁸⁴ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1835. – Т.9: 1834. – № 7007; Кривошея І.І., Кривошея Ір.І. До питання про інкорпорацію та юридичну легітимацію шляхти Правобережної України в Російській імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 16. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – С. 82-91.

⁸⁵ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1841. – Т.15: 1840. – № 13046.

⁸⁶ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863). – К.: Інтел, 1996. – 416 с. – С. 170.; Шандра В.С. Генерал-губернаторства ... вказ. праця. – 427 с.; Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие. (1838 – 1863). – К., 1864. – 312 с. – С. 145.

⁸⁷ Свєрбигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – 249 с. – С. 213. – С. 138.

Шляхетство Південно-Західного краю впродовж 1840-х – початку 1860-х рр. неодноразово зверталося до вищих органів самодержавної влади з питанням про вирішення проблеми права польських чинів на російське дворянство, адже багато шляхетських родовитих фамілій перебували у цей період у напівлегальному становищі. Герольдія не визнавала ряду документів, доказів, які підтверджували б право користування становими привілеями. У жовтні 1862 р. Подільське дворянське депутатське зібрання першим ухвалило заяву про поширення законів Конгресового Королівства на Київську, Волинську і Подільську губернії. Шляхетство розглянуло ряд питань щодо рівносильності грамот російських царів і привілеїв польських королів як доказів про родовите походження тощо⁸⁸. Відповідь царської адміністрації, як пише В. Свєрбигуз, була «нечувано лютою». За наказом Подільського цивільного губернатора Р. Брауншвейга російському війську наказано оточити будинок шляхетського зібрання і заарештувати 12 повітових маршалків, які підписали заяву. Усіх їх відправлено до Санкт-Петербурга на суд Сенату. За сепаратизм вони були засуджені на заслання у внутрішні краї Росії. Одночасно із цим процесом самодержавством було ліквідовано залишки законотворчого права шляхетських депутатських зібрань в усій Російській імперії⁸⁹.

Прихід до влади нового імператора став для дворянства деяким полегшенням, оскільки зібрання відчували послаблення тиску з боку влади, який був при Миколі I. Період правління імператора Олександра II ознаменувався зміною характеру відносин самодержавства і правобережного дворянства. Імперську політику щодо західних губерній спробував поділити на періоди історик Середонін С. М.⁹⁰. У перший період 1855 – 1859 рр. інтеграція цих територій здійснювалася несиловими заходами, не видавалися жорсткі укази, окремі закони Миколи I відмінялися. Наступ на місцеве дворянство і тиск призупинились. Указом 1833 р. учасники польського повстання були амністовані із відновленням дворянських прав, отримавши також і дозвіл повернення до Росії⁹¹. Проте, одночасно із поновленням дворянських прав імператором було затверджене положення про поступове формування з

---

⁸⁸ Там само. – С. 204.

⁸⁹ Там само. – С. 211.

⁹⁰ Середонин С.М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. – СПб., 1902. – Т. 1: Комитет Министров в царствование императора Александра Первого (1802 г. сентября 8 – 1825 г. ноября 19). – 607 с. – С. 159.

⁹¹ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1857. – Т.31: 1856. – № 30626.

російських дворян поліцейського апарату та в інших гілках влади західних губерній⁹². Комітет міністрів, розглядаючи дану пропозицію раніше, погодився в результаті із назрілою необхідністю включати російських дворян до органів місцевого управління активніше.

Участь в корпоративних організаціях дворян-учасників повстання, яким відновлювалися станові права, була невизначеною. Київський генерал-губернатор І. І Васильчиков висловився про можливість дворянам обіймати посади державної і станової служби, адже 15 років панування російських законів не могли не позначитись на загальних настроях місцевого дворянства. Він переконаний, що лише негідна поведінка дворянина могла стати йому на заваді взяти участь у дворянських зібраннях та виборах⁹³.

Проте законодавчо така ініціатива не була підкріплена, а уряд і далі контролював групу тих дворян, які могли допускатися до посад. Перевірялась благонадійність новообраних повітових предводителів та інших чиновників, обраних на зібранні, і як виявилось, серед них були такі, що не мали чинів, перебували під таємним наглядом поліції або судом⁹⁴.

Лояльність/прихильне ставлення Олександра II до західних дворянських зібрань проявилася у поверненні їм відібраного 1840 р. права обирати суддів і засідателів повітових судів. Змінені були лише деякі вимоги до кандидатів⁹⁵. Деякі представники заможних родин – учасники дворянських зібрань, намагалися при нагоді проявити свою прихильність та відданість російській короні. В одному із документів зафіксовано хід процесу підготовки дворян Київської, Подільської та Волинської губерній до приїзду імператора до Києва. Дуже ретельно і виважено складалися списки дворян-делегатів з дружинами⁹⁶.

У другій третині ХІХ ст. дворянські зібрання як основний орган дворянського самоврядування на основі напрацьованої законодавчої бази мали чітко сформоване коло своїх повноважень. Польське повстання 1830 р. внесло деякий резонанс у хід звичного ритму

---

⁹² Западные окраины Российской империи: [научн. ред. М. Долбилов, А. Миллер]. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с. – С. 164.

⁹³ Середонин С.М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров . – Т.3. – Ч.1. – СПб., 1902. – 358 с. – С. 405.

⁹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 809. – Спр. 3. – 31 арк.

⁹⁵ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1858. – Т.32: 1857. – № 32314.

⁹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 34. – Спр. 841. – 340 арк.

дворянських зібрань у правобережних губерніях⁹⁷. Процедура проведення дворянських зібрань не змінювалась, сценарій складали губернський та повітові предводителі дворянства, затверджував генерал-губернатор. Після складання присяги усіма дворянами починалось обговорення проблем станового характеру, потім безпосередньо обиралися державні чиновники та станові урядовці. Крім кадрових питань, обговорювалися останні укази щодо дворянства Правобережжя, їх привілеїв, корпоративних прав та повноважень, які змінювалися внаслідок Листопадового повстання. Волинське зібрання було налаштоване опозиційніше до влади, натомість Подільське та Київське не бажали конфліктувати із російською владою. Вони надіслали до Петербурга депутатів із вдячністю за «даровані дворянам права та привілеї». Врешті і Волинське дворянське зібрання вчинило так само⁹⁸.

Російська адміністрація могла враховувати бажання і пропозиції місцевих дворян, якщо вони збігалися із державними інтересами. Зокрема, до уваги було взяте питання сприяння у забезпеченні покірності селянства⁹⁹. Починаючи із 1857 р. у дворянських колах обговорювалось питання підготовки проекту звільнення селян від кріпацтва¹⁰⁰. Не можна не відмітити описаної мемуаристом Т. Бобровським іншої громадської роботи польської шляхти, пробудженої власне селянським питанням. При повітових маршалках шляхти того часу утворилися повітові ради з кількох чоловік та скликані ними мирові суди, що розглядали майнові родинні справи, спірні питання між землевласниками та селянами. Він критикував органи, які мали забезпечувати проведення реформи на місцях, зокрема з'їзди мирових посередників, губернські у селянських справах присутствія. Т. Бобровський відмітив спроби польської шляхти при підтримці російських поміщиків у 1860 – 1861 рр. заснувати для Київської, Подільської і Волинської губерній Сільськогосподарське товариство західних губерній (на прикладі Варшавського сільськогосподарського товариства) і Земське кредитне товариство. Однак ці прагнення не були реалізовані у зв'язку із Січевим повстанням, після якого шляхетське

---

⁹⁷ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 3. – 75 арк.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Мельничук О.С. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX ст. – Вінниця: Велес, 2001. – 192 с. – С. 25.

¹⁰⁰ Шпопер Д. Политические инициативы польской шляхты в западных губерниях Российской империи накануне восстания 1863 года // Отечественная история. – 2006. - №3. – С.90-103.

самоврядування на Правобережжі взагалі було скасоване¹⁰¹ [433, с. 356-374].

Період реакції уряду після повстання 1864 р. для поляків правобережних губерній відзначився майже повним їх відстороненням від державної служби та обмеженням громадської діяльності. Тоді найактивніші польські діячі (переважно із середньої шляхти) в умовах загальної депресії, що охопила польське шляхетське середовище, добровільно взяли на себе обов'язок допомагати іншим співвітчизникам у вирішенні спірних майнових питань, приватних конфліктів. Вони надавали матеріальну й моральну підтримку родинам, які втратили своїх годувальників, опікувалися сиротами. До найдієвіших Т. Бобровський відносить подолян Зигмунда Старорипінського з Кам'янецького повіту і Владислава Гурського – із Могилівського¹⁰².

Таким чином, з огляду на незворотні майнові втрати у зв'язку з майбутньою реформою все дворянство Російської імперії чекало на неї з острахом і недовірою. Більшість же польських поміщиків розраховували на компенсацію у вигляді деяких політичних прав, розуміючи необхідність звільнення селян із землею та певними матеріальними пожертвами з боку землевласників. Тому, остаточно вплив представників правобережних губерній на розробку проекту просто був мізерним. Адже, як вважали і більшість делегатів комісії, прищепити великоросійський мир (тобто, общинне володіння і розпорядження землею) у Південно-Західному краї було неможливо, як і пристосувати певні засади до цього регіону з усталеними ментальними традиціями.

Рішучими кроками правобережного дворянства в антиросійському протистоянні став з'їзд у травні 1861 р. в Житомирі дворян Київської, Подільської, Волинської губерній, на якому піднімалось питання можливості приєднання територій цих губерній до Царства Польського¹⁰³. Генерал-губернатор закликав дворянство втриматися від антиурядових заяв¹⁰⁴. Проте Подільське та Мінське зібрання рішуче звернулися до імператора Олександра II з вимогами

¹⁰¹ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia / Oprac., wstępem i przypisami opatrzył S.Kieniewicz. – Т. 1. O sprawach i ludziach mego czasu. – Warszawa, 1979. – 508 s.;

¹⁰² Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia / Oprac., wstępem i przypisami opatrzył S.Kieniewicz. – Т. 2. Wspomnienia wieku dojrzałego. – Warszawa, 1979.– 680 s.; Колесник В.В. Мемуари Тадеуша Бобровського (1829 – 1894) як джерело з історії Правобережної України / В.В. Колесник // Подільська старовина: Наук. зб. – Вип. IV / Вінн. обл. краєзн. музей. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 408 с. – С. 234-235.

¹⁰³ Лелива. Русско-польские отношения. Очерк. – Лейпциг, 1895. – 252 с. – С. 96.

¹⁰⁴ Шандра В.С. Генерал-губернаторства ... вказ. праця. – С. 216.

введення польської мови у місцевому судочинстві та приєднання західних губерній до Царства Польського¹⁰⁵. Такі прохання не могли не викликати різкої реакції вищої влади, тому ініціатори звернень отримали найсуворіші покарання¹⁰⁶.

Упродовж другої половини ХІХ ст., періоду між польськими повстаннями, на зібраннях дворяни продовжували обговорювати релігійні та мовні питання, проблеми відстрочки термінів для пошуку доказів шляхетного походження однодворцям і недавно записаним до податного стану¹⁰⁷. Постійною була увага зібрань до економічних інтересів дворян, прискорення генерального розмежування земель, облаштування шляхів, протипожежні заходи, створення страхового товариства, запровадження в губернії гласних судів та судів присяжних, надання місцевим дворянам загальних прав щодо виборів, тобто можливості вибору судових та поліцейських чиновників. Проте, усі прохання станових органів самоврядування так і не були виконані російською адміністрацією та органами вищої влади¹⁰⁸.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. став для дворянства Південно-Західного краю справжнім випробуванням на стійкість у вимірі загальноімперському та корпоративному. Самодержавна влада, запобігаючи виступам місцевого дворянства, змінила вектор політики в русло обмежень дворянських прав. Укази, які видавалися у даний період, забороняли, зокрема, проведення дворянських зібрань і виборів у південно-західних губерніях. Станові привілеї місцевого шляхетства/дворянства опинилися в неоднозначному становищі.

Дореволюційні дослідники історії привілейованого стану Російської імперії основну увагу приділяли майновому та правовому становищу дворянства як головної соціальної опори самодержавства, вивчали зміни законодавства, які впливали на взаємозв'язки верховної влади і місцевого дворянства¹⁰⁹. Його складну соціальну структуру та функціонування органів станового самоврядування у період політичної кризи кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

¹⁰⁵ Шульгин В. Юго-Западный край ... вказ. праця. – С.97-98.

¹⁰⁶ Лелива. Русско-польские отношения. Очерк. – Лейпциг, 1895. – 252 с. – С. 97.

¹⁰⁷ Свєрбигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – 249 с. – С. 117.

¹⁰⁸ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 801. – Спр.293. – Арк.12.

¹⁰⁹ Аксаков И. С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. Сочинения. – Т.3. – СПб., 1900. – 570 с.; Лелива. Русско-польские отношения. Очерк. – Лейпциг, 1895.; Середонин С. М. Исторический обзор ... вказ. праця. – 358 с.; Вуич Н. И. К столетию Комитета министров 1802 – 1902. – Спб., 1902. – 127 с.; Плансон А. А. О дворянстве в России. – СПб., 1893. – 103 с.

вивчали історики радянського часу, критикуючи малоефективність царського режиму та внутрішню політику уряду взагалі, намагаючись знайти пояснення збільшеному адміністративному апарату та ускладненню функцій місцевої влади¹¹⁰. Питання особливостей управління окраїнних губерній розглядається у працях сучасних вітчизняних та зарубіжних істориків, які без ідеологічних упереджень на основі статистично-аналітичного підходу вивчають проблеми шляхетсько-дворянського стану інкорпорованих Російською імперією земель у політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному аспектах¹¹¹.

Південно-Західний край виявився специфічним регіоном Російської імперії за етнічним складом населення. Число представників дворянства польського походження переважало над російськими. Повстання 1863 – 1864 рр. не пройшло безслідно для привілейованого стану Царства Польського та західних губерній у правовому, економічному та культурному аспектах. Скорочення кількості місцевих дворян польського походження, які забезпечували діяльність органів державного управління та станового самоврядування в регіоні відчутно призупинилось завдяки лояльності у стосунках з місцевою елітою уряду Олександра II на кінець 1860-х рр. Так, у 1861 р. польська знать в західних губерніях складала понад 60%, а 1867 р. – до 47 % від усього привілейованого стану¹¹².

Державний апарат повинен обслуговувати інтереси самодержавства в регіонах імперії, тому кількість російських чиновників на посадах у губернських та повітових органах влади після 1861 р. почала збільшуватись. Дворяни-поляки поступово витіснялися з владних структур на Правобережжі, оскільки на окремі виборні дворянським зібранням державні та станові посади

---

¹¹⁰ Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902 – 1907 гг. – Л.: Наука, 1981. – 256 с.; Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861 – 1904. Состав, численность, корпоративная организация. – М.: Наука, 1979. – 304 с.; Корелин А. П. Институт предводителей дворянства // История СССР. – 1978. – № 3. – С. 32 – 36.; Корелин А. П. Российское дворянство и его сословная организация (1861-1904 гг.) // История СССР. – 1971. – №5. – С.56-81.; Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.

¹¹¹ Беккер С. Миф ... вказ. праця. – М., 2004. – 344 с.; Бовуа Д. Битва за землю ... вказ праця. – 336 с.; Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX в.). – СПб.: ЛИСС, 1998. – 263 с.; Западные окраины Российской империи / Научн. ред. М. Долбилов, А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.; Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – 260с.; Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – 75 с.; Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – 427 с.

¹¹² Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861 – 1904. – М.: Наука, 1979. – С. 40.

призначалися російські офіцери. Чиновників та службовців польського походження в місцевій адміністрації правобережних губерній нараховувалось на кінець 1862 р. близько 2 тис.¹¹³ Аксаков І. С. стверджує, що в 60-х рр. ХІХ ст. поляків-чиновників у правобережних губерніях налічувалося до 1,5 тис. осіб – це були переважно мирові посередники, станові пристави, дрібні чиновники¹¹⁴. Міллер О. І. подає іншу кількість – 1,5 тис. осіб¹¹⁵.

Регіональна російська адміністрація послідовно усувала місцевих дворян-поляків від державної служби. Унаслідок розпорядження Другого Західного комітету (1862 – 1864 рр.) навесні 1864 р. у західних губерніях розпочався процес масових звільнень із громадських та державних посад дворян-поляків (римо-католиків) й одружених з особами польського походження¹¹⁶.

Благонадійність кандидатів на посади з місцевої шляхти була під сумнівом у російської самодержавної влади, тому у південно-західних губерніях було дозволено призначати голів мирових з'їздів на виборні раніше посади повітових предводителів¹¹⁷. Так само й до складу дворянських опік у разі недостатньої кількості дворян-землевласників непольського походження генерал-губернатори західних губерній могли повноправно призначати потрібних чиновників¹¹⁸.

Збільшення російського впливу на Правобережжі продовжувало здійснюватись також і завдяки пільгам та привілеям місцевим чиновникам, які безперешкодно могли ставати поміщиками. Це закріплювалось указом від 1863 р. «Про збільшення утримання мирових посередників у губерніях західного краю, які призначалися не з місцевих дворян-поміщиків»¹¹⁹. Російським чиновникам відомства Міністерства внутрішніх справ на 50% збільшувалося жалування та матеріальна винагорода від 1864 року¹²⁰. Генерал-губернатор О. П. Безак у своєму звіті за 1866 – 1867 рр. висловив побажання, що пільги місцевим російським

---

¹¹³ Лелива. Русско-польские отношения. Очерк. – Лейпциг, 1895. – С. 39.; Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. – Т.3. – Ч.1. – СПб., 1902. – С. 159.

¹¹⁴ Аксаков И. С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. Сочинения. – Т.3. – СПб., 1900. – С.186.

¹¹⁵ Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 143.

¹¹⁶ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 635. – Спр. 569. – Арк.1.

¹¹⁷ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1871. – Т.4 2: 1867. – № 44110.

¹¹⁸ Шандра В. Адміністративні установи ... вказ. праця. – С. 45.

¹¹⁹ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1866. – Т.38: 1863. – № 39935.

¹²⁰ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1866. – Т: 39: 1863. – № 40656.

чиновникам варто збільшити до такого рівня, як у Царстві Польському¹²¹.

У звіті київського генерал-губернатора за 1866 – 1867 рр. зазначено, що близько 500 чиновників-поляків залишилися на не головних губернських посадах. Це означало, що заміна польських дворян російськими проходила успішно¹²². Лише через кілька років, із 1876 р., дворяни польського походження визнавались рівними з російськими дворянами при призначенні на державну службу. Така поступка для них була незначною з боку самодержавства, оскільки й надалі вони перебували в межах «Статуту про цивільну службу». Тобто тепер дворянин-поляк повинен був подати, як і раніше, докази свого шляхетного походження й свідчення від губернатора про благонадійність – своєрідний дозвіл для оформлення в чиновники¹²³, оскільки польська етнічна приналежність, за переконанням влади, означала радикальну неблагонадійність. Усі заходи російської адміністрації позбавили польське дворянство, яке володіло необхідним майном та мало відповідну освіту, права брати участь у державно-громадському житті губернії.

У 1871 р. була введена нова судова інституція – мировий суд, обрання складу якого було обмеженим. Суддів призначав уряд, поляки не могли обіймати цю посаду. У губерніях ще не були запроваджені земства, оскільки влада не могла допустити, щоб місцеві дворяни отримали певні земські повноваження і функції¹²⁴.

Становище дворянства не змінилося з приходом нового імператора Олександра III. Обмеження польських землеволодінь залишалось одним із методів інтеграції краю до складу імперії¹²⁵. Попри заходи, спрямовані на збільшення російського землеволодіння, у правобережних губерніях станом на 1890 р. польське землеволодіння збільшилося кількісно, зокрема в Подільській губернії воно становило 1257 або 37,12%, найбільше було на Волині, а найменше – на Київщині¹²⁶. Уряд наприкінці XIX ст. так само намагався шляхом обмеження польських землеволодінь ще й повністю витіснити поляків і з владних

---

¹²¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 45. – Спр. 570. – Арк 68.

¹²² Там само. – Арк. 68 зв.

¹²³ Западные окраины ... вказ. праця. – С. 211.

¹²⁴ Різниченко С. Запровадження земств на Правобережній Україні // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 143.

¹²⁵ Шандра В. Генерал-губернаторства ... вказ. праця. – С. 322.

¹²⁶ Бовуа Д. Битва за землю ... вказ. праця. – С.61 – 62.

інституцій південно-західних губерній. Актуальним залишалось зростання кількості російських чиновників на державних посадах¹²⁷.

У в 1890 р. губернатори Південно-Західного краю отримали секретне розпорядження про недопущення на державну службу осіб неросійського походження¹²⁸. Проте росіян, які бажали зайняти вакантні посади в місцевій російській адміністрації та в корпоративних організаціях, було недостатньо через низький рівень матеріальної зацікавленості. Це був вагомий прорахунок самодержавства в політиці усунення поляків від посад у західних губерніях. Тому в 1890 р. вийшло «Положення про особливі переваги цивільної служби у віддалених губерніях, а також у губерніях західних та Царства Польського». Згідно з цим розпорядженням, російські чиновники отримували жалування в більшому обсязі, землі й маєтки – на пільгових умовах, додаткову матеріальну допомогу й привілеї, їм присвоювалися чини, а витрати на переселення й утримання забезпечувала держава¹²⁹.

Майже 10 років російські чиновники та службовці користувалися наданими їм вигідними привілеями. Але, на думку київського генерал-губернатора Трепова Ф. Ф., на початку ХХ ст. привілеї свою ефективність втратили. Місцевих дворян російського походження для заміщення посад було достатньо, тому додаток до жалування можна було залишати тільки для новопризначених чиновників¹³⁰. У 1911 р. вийшов указ «Про перегляд переваг по службі у віддалених місцевостях та у західних губерніях і Царстві Польському».

На рубежі ХІХ – ХХ ст. у Російській імперії становище привілейованого стану відчутно покращилось, оскільки політика Миколи ІІ зосереджувалась на одному з «головних завдань державного життя» – відродженні дворянства¹³¹. Правобережне дворянство відчуло послаблення в репресивних діях уряду й налагодження співпраці влади зі знаттю. Так, у 1895 р. вийшов указ про відміну обов'язкового продажу ще не проданих маєтків учасників Січневого повстання 1863 р., а також у 1897 р. – про

---

¹²⁷ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 523. – Спр. 164. – 9 арк.

¹²⁸ Там само. – Оп. 528. – Спр. 318. – Арк. 1.

¹²⁹ Архипова Т. Г., Румянцева М. Ф., Сенін А. С. История государственной службы в России XVIII – XIX века. – М., 1999. – С. 121.

¹³⁰ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 639. – Спр. 767. – Арк. 1 – 2.

¹³¹ Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902 – 1907 гг. – Л.: Наука, 1981. – С. 252.

відміну введеного у 1863 р. відсоткового збору з нерухомих маєтків дворян польського походження в 9-ти західних губерніях¹³².

Генерал-губернатор Дондуков-Корсаков О. М. одним із перших представників самодержавної влади в південно-західному регіоні порушив питання щодо відновлення дворянських зібрань та виборів¹³³. У наступному звіті він наголосив на своїй ідеї попри поширення судової реформи в регіоні¹³⁴. Заборона діяльності дворянських зібрань призвела до проблеми призначення державних чиновників. Проте, це вирішувалося таким чином: перевага надавалась особам непольського походження, кандидатури яких схвалювались Міністерством внутрішніх справ, а вже потім на рівні губернії здійснювались призначення посадовців і чиновників¹³⁵.

Унаслідок таких нововведень із боку російської влади у Південно-Західному краї посилилась роль губернських, повітових предводителів дворянства, а також дворянських опік. Губернський предводитель дворянства в губернії був офіційно визнаною персоною після губернатора. Він відігравав знакову роль у становій організації дворянства й в адміністративному управлінні також. Тобто, у результаті відміни дворянських зібрань предводителі ставали посередником між адміністрацією та місцевим дворянством, а депутатські зібрання наділялись повноваженнями вирішувати будь-які дворянські питання¹³⁶. Губернські предводителі дворянства були учасниками різних державних комісій та комітетів у губернії: губернське в селянських справах присутствіє (комітет із поліпшення побуту селян, комісії взаємовигідного розмежування земель), губернське присутствіє у військовій повинності (рекрутський комітет), губернські оціночні комісії. Функції предводителів дворянства стали досить широкими, оскільки зі звичною опікою над навчальними закладами, вони мали членство в засіданнях губернських присутствій із селянських, земських, міських справ¹³⁷. У 1866 р. і надалі посада губернського предводителя дворянства стала призначуваною. Причому призначалися на цю престижну як на той час посаду виключно дворяни російські, які до того ж ще й заохочувались – губернські та повітові предводителі дворянства отримували статус державних чиновників з усіма перевагами

¹³² Вуич Н. И. К столетию Комитета министров 1802 – 1902. – Спб., 1902. – С. 29.

¹³³ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 50. – Спр. 379. – 22 арк.

¹³⁴ Там само. – Оп. 51. – Спр. 385. – Арк. 10 – 17.

¹³⁵ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1865. – Т. 37: 1862. – № 37992.

¹³⁶ Корелин А. П. Институт предводителей дворянства // История СССР. – 1978. – № 3. – С. 32 – 36.

¹³⁷ Беккер С. Миф о русском дворянстве ... вказ. праця. – С. 236.

державної служби¹³⁸. Крім цього, предводителі дворянства західних губерній отримували жалування¹³⁹.

У пореформений період розширилися повноваження і повітового предводителя, який ставав не лише представником дворянства, а органом державної влади, виконуючи адміністративні розпорядження. Ця станова посада на рівні повіту передбачала представництво практично в усіх повітових комісіях як голови чи щонайменше її учасника: у повітових з'їздах мирових посередників, повітових присутствіях із селянських питань, військової повинності, на чолі дворянських опік, училищних рад¹⁴⁰. Із 1867 р. повітові предводителі дворянства призначалися також із числа російських дворян, хоча бажаючих було досить мало. Причини небажання дворян займати таку посаду цілком зрозумілі – відсутність матеріального заохочення до цієї посади і важливість справ власних маєтків. На кінець ХІХ ст. актуальною проблемою привілейованого стану стало відновлення своєрідного престижу дворянської служби на фоні проблеми стимулювання дворян до участі у корпоративному житті дворянства, навіть у вигляді штрафних санкцій до тих, хто відмовлявся¹⁴¹.

Київський генерал-губернатор Безак О. П. наполіг на тому, щоб посади повітових предводителів дворянства поєднували мирові посередники, оскільки недопустимо призначати дворян польського походження на цю посаду навіть при гострій потребі у російських дворянах. У південно-західних губерніях головам мирових з'їздів, мировим посередникам, засідателям дворянських опік часто доводилось виконувати обов'язки повітових предводителів дворянства¹⁴². До того ж, із 1911 р. – часу запровадження земств у правобережних губерніях – із дозволу міністра внутрішніх справ повітовий предводитель одночасно перебував на посаді голови земської установи свого повіту¹⁴³.

На початку ХХ ст. проблема призначення на посади виключно російських дворян була практично вирішена, хоча їх все одно було не достатньо на посадах предводителів¹⁴⁴. Дворяни польського походження могли займати посади повітових предводителів в разі

---

¹³⁸ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб, 1866. – Т.38: 1863. – № 40180.

¹³⁹ Беккер С. Миф о русском дворянстве ... вказ. праця. – С.226.

¹⁴⁰ Свод законов Российской империи повелением. Законы о состояниях. – СПб., 1842, п.160-163.

¹⁴¹ Плансон А. А. О дворянстве в России. – СПб., 1893. – 103 с. – С. 18.

¹⁴² ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.627. – Спр. 499. – Арк. 3-5; Там само. – Оп. 640. – Спр. 151. – Арк. 5-7.

¹⁴³ Там само. – Спр. 307. – Арк. 41.

¹⁴⁴ Там само. – Оп. 527. – Спр. 20. – Арк. 16.; Там само. – Оп. 635. – Спр. 569. – Арк. 36.

доведення безсумнівної благонадійності кандидата, але це могла бути лише одна особа на губернію¹⁴⁵. У звіті генерал-губернатора Трепова Ф. Ф. за 1909 – 1910 рр. зазначено, що на посади повітових предводителів дворянства часто влада призначала просто заможних дворян, не дивлячись на їх морально-професійні якості, а виходячи із витрат повітових предводителів, а також із того, що обов'язки виконувались на громадських засадах¹⁴⁶.

Заохочувальним стимулом займати посаду повітового предводителя для місцевого російського дворянства могло стати надання їм таких же чинів, як у предводителів великоросійських губерній, вважав київський генерал-губернатор Ігнат'єв О. П. Подільський губернський предводитель Балашов М. П. також звернув увагу на необхідність реформувати станові установи щодо підвищення класів чиновників, які мають нижчі класи та чини. Він аргументував тим, що від схвалення у 1835 р. штатів дворянського депутатського зібрання, канцелярій губернського та повітових предводителів дворянства й дворянських опік реформування в цій галузі не проводилось¹⁴⁷. Проте клас посади правобережних повітових предводителів дворянства не було підвищено до виходу указу 1902 р., за яким класи дворянських посад підвищувалися: предводителі – V, депутати дворянського депутатського зібрання – VI, секретарі – VII класів відповідно¹⁴⁸. Але й ці заходи не збільшили кількості бажаючих займати станові посади¹⁴⁹.

Повітові предводителі дворянства мали досить багато посадових обов'язків. Це призводило до того, що вони не встигали виконувати покладені на них доручення. У 1902 р. Особлива рада зі справ дворянства дала дозвіл на введення посади помічника повітового предводителя дворянства¹⁵⁰. Але на південно-західні губернії таке розпорядження не розповсюджувалось. Однак подільські депутати домоглися у 1905 р. впровадження даної посади. Оскільки російських дворян у Подільській губернії числилось небагато, то місцеві дворяни польського походження змогли вже в наступному році стати помічниками окремих повітових предводителів дворянства¹⁵¹.

¹⁴⁵ Там само. – Оп. 635. – Спр. 679. – Арк. 6; Там само. – Оп. 707. – Спр. 42. – Арк. 45.

¹⁴⁶ Всеподданейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. 1909 – 1910 гг. – С. 16.

¹⁴⁷ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.625. – Спр. 402. – Арк. 1-4.

¹⁴⁸ Там само. – Оп. 627. – Спр. 499. – Арк.4, 20.

¹⁴⁹ Там само. – Оп. 641. – Спр. 119. – Арк.1 зв.

¹⁵⁰ ПСЗ РИ, 3 собрание. – СПб., 1904. – Т.22: 1902. – №21641.

¹⁵¹ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 635. – Спр. 251. – Арк. 4-6.

Заборона губернських дворянських зібрань підвищила роль не менш важливої станової інституції – депутатського зібрання, яке відповідно також зазнало певних трансформацій у процедурі проведення, у своєму складі та повноваженнях. Основним видом діяльності депутатського зібрання залишався розгляд документів про дворянське походження і привілейованість родів. Але відтепер першочерговою державною функцією депутатського зібрання ставало обговорення пропозицій від уряду. Із 1865 р. депутати збиралися в губернському місті лише у випадку накопичення невідкладних справ. Учасниками розгляду цих справ ставали разом із губернським предводителем дворянства й депутатами від повітів ще й усі повітові предводители дворянства. Таке ситуативне розширення повноважень депутатських зібрань закріплювалось указом від 10 червня 1902 р. «Про вдосконалення дворянських установ та перегляд законоположень про ці установи»¹⁵². Тобто депутатське зібрання отримало статус окремої дворянської інституції, яка була підзвітною виключно Сенату. Даному закону підлягали усі західні губернії¹⁵³.

Можна вважати тенденцією проблему комплектації складу губернських депутатських зібрань. Небажання займати посади депутатів зібрання було зумовлене відсутністю жалування на цій посаді, обов'язки якої повинні виконуватися на громадських засадах. Ніякі попередження і зауваження з боку вищої влади не змінювали ситуації із укомплектуванням депутатського зібрання. Депутати ігнорували засідання, не з'являючись там зовсім. Навіть спроба привабити російських дворян жалуванням у розмірі окладу засідателя повітових судів не дала бажаних результатів. Відповідно до запиту Міністерства внутрішніх справ у 1893 р. виявилось, що в Київській, Подільській та Волинській губерніях посади повітових предводителів дворянства і депутатів зібрання залишалися вакантними¹⁵⁴. Право участі у депутатських зібраннях отримали повітові предводители дворянства, що зробило проблему комплектації складу депутатських зібрань менш гострою тільки на початку ХХ ст.¹⁵⁵.

---

¹⁵² ПСЗ РИ, 3 собрание. – СПб., 1904. – Т.22: 1902. – № 21641.

¹⁵³ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.633. – Спр.54. – Арк. 4, 20.

¹⁵⁴ Там само. – Оп. 623. – Спр. 94. – Арк. 6.

¹⁵⁵ Дворянский календарь на 1899 г. – СПб., 1899. – 103 с. – С. 88 с.; Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год : [Сост. В.В. Филимонов]. – Каменец-Подольский, 1911. – С.25.

Важливою умовою повноцінного функціонування депутатських зібрань стало їх фінансове забезпечення¹⁵⁶. Наданих коштів було недостатньо для утримання канцелярій предводителів і депутатського зібрання, опалення дому зібрань, виплат жалувань. З такими скаргами предводителі губерній Південно-Західного краю часто зверталися до генерал-губернатора, оскільки виплата грошей на вказані вище потреби дуже часто затримувалася. Подільський і волинський предводителі дворянства пояснювали причини ухиляння дворян від посад та обов'язків невчасною виплатою і без того мізерного жалування при відсутності інших джерел прибутку не таких заможних дворян, як це було у першій половині ХІХ ст., коли участь у станово-корпоративних організаціях стала прерогативою найперше багатих землевласників, представників магнатських династій¹⁵⁷. Прохання повітових предводителів зокрема Подільської губернії у 1872 р. про збільшення утримання їх канцелярій отримували відмови Міністерства внутрішніх справ¹⁵⁸.

Проблема утримання канцелярій депутатських зібрань, предводителів та жалування службовцям не була остаточно вирішена навіть після введення у січні 1896 р. додаткового обов'язкового податку для місцевих дворян¹⁵⁹. Тому губернські предводителі постійно зверталися до Міністерства внутрішніх справ з проханням дозволити збільшення витрат дворянам на власні господарчі потреби¹⁶⁰.

Оскільки від 1867 р. кошти дворянства не були вже у розпорядженні губернського предводителя, то вони зберігалися в губернській казенній палаті. «Статут про земські повинності» не дозволяв предводителю дворянства і депутатському зібранню витрачати кошти на власний розсуд¹⁶¹. Витрати на потреби станових інституцій реєструвало депутатське зібрання, яке подавало і регулярні звіти про використання дворянських сум. Депутати мали право поповнювати дворянську касу за рахунок благодійних внесків, плати за свідоцтва про дворянство і укладання родовідної книги, відсотків від зберігання цінних паперів на рахунку зібрання. Зберігалися ці грошові надходження у казначействі. Тобто,

---

¹⁵⁶ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 45. – Спр. 45. – Арк. 37.

¹⁵⁷ Там само. – Оп. 48. – Спр. 257. – Арк. 1-2.

¹⁵⁸ Там само. – Оп. 51. – Спр. 64. – Арк. 1-3.

¹⁵⁹ Бовуа Д. Битва за землю ... вказ. праця. – С. 71.

¹⁶⁰ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 657. – Спр. 13. – Арк. 2, 13.

¹⁶¹ Там само. – Оп. 657. – Спр. 13. – Арк. 8, 13.

наприкінці ХІХ ст. рух дворянських коштів повністю контролювався державою.

Дворянські зібрання постійно шукали джерела розширення своїх прибутків, а тому у 1883 р. вони отримали право володіння занедбаними або покинутими («выморочными») маєтками і капіталами, які за законом раніше відходили до казни. У 1902 р. уряд дозволив дворянам південно-західних губерній заповідати свої маєтки становій корпорації, а прибутки від оренди таких маєтків надходили вже до дворянської каси¹⁶².

Однією із важливих дворянських інституцій, які безперервно функціонували впродовж ХІХ – на початку ХХ ст., залишалася дворянська опіка. Соціальні трансформації даного періоду практично ніяк не вплинули на напрямки діяльності повітових дворянських опік, але їх кількість на початку ХХ ст. все ж скоротилась з причини їхньої незадовільної роботи. Політичні умови для відновлення і тим більше для повноцінного функціонування дворянських зібрань в тому числі не були сприятливими для цього¹⁶³.

На рубежі століть уряд поступово почав скасовувати попередні заборони та обмеження щодо правобережного дворянства. Серйозним кроком став указ від 1 травня 1905 р. про відновлення діяльності дворянських зібрань – головної станової корпоративної інституції місцевої знаті¹⁶⁴. Стосовно дворян польського походження, то певні обмеження щодо них були чинними аж до краху самодержавної влади¹⁶⁵. Історик Корелін А. П. зазначив, що між дворянством російським і польським не було єдності до початку ХХ ст., а причиною він вважав саме обмеження прав дворян польського походження у дворянських зібраннях¹⁶⁶.

Конфронтацію між дворянством і самодержавством мала б замінити співпраця. Але в силу обставин, що склалися впродовж 1863 – 1917 рр., бажаного не сталося. Навпаки, самодержавна влада змусила повітові та губернські станові інституції спершу вирішувати справи державні, а вже потім – станові дворянські. Більшість посад стали призначуваними, перевага надавалась дворянам російського походження. Це мало гарантувати забезпечення імперських

¹⁶² ПСЗ РИ, 3 собрание. – СПб., 1886. – Т.3: 1886. – № 1546.

¹⁶³ Корелін А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861 – 1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. – М., 1979. – С. 134.

¹⁶⁴ ПСЗ РИ, 3 собрание. – СПб., 1908. – Т.25: 1905. – № 26163.

¹⁶⁵ Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (ХІХ – начало ХХ в.). – СПб. – С. 263.

¹⁶⁶ Корелін А. П. Дворянство ... вказ. праця. – С. 47.

інтересів у регіоні. Процес протистояння влади і польської шляхти, яка все ще володіла більшістю земель у регіоні, передував запровадженню виборних земств в регіоні, які формувалися не на становій (хоча були винятки), а на етнічній основі. Суттєвих трансформацій не зазнали лише дворянські опіки, кількість яких лише скоротилась. До кінця 1917 р. під контролем держави функціонували губернські та повітові предводителі дворянства як представники державної і станової влади в регіоні, дворянські опіки. Дворянські депутатські зібрання попри дозвіл 1905 р. поновити діяльність так і не продовжили свого функціонування у південно-західних губерніях та не відновилися через втрату, перш за все, інтересу дворян-поляків до станової діяльності. Дворянське зібрання в процесі постійних змін у суспільстві просто втрачало свою консолідуючу роль із двох основних причин: по-перше дворян не влаштувала повна залежність дворянських зібрань від вказівок влади, по-друге – пасивність і без того малочисельної групи дворян російського походження в регіоні. Ці фактори унеможливлювали відновлення функціонування головної корпоративної інституції дворянства.

Отже, внаслідок другого та третього поділів Речі Посполитої, Росія приєднала усі правобережні землі – Волинь, Київщину та Поділля, де одразу ж почав запроваджуватися новий адміністративно-територіальний поділ, вводилося російське законодавство та формувався новий соціально-економічний устрій відповідно. Юридичне вирішення становища правобережної шляхти на початку XIX ст. не було ще таким актуальним. Крім того, як зазначає В. Шандра, зовнішньополітичний фактор також впливав на інкорпораційний процес на Правобережжі стримуюче. Положення конвенції 1797 р. впливали на російську політику, оскільки після ліквідації польського підданства, відкривалась «перспектива залучення російським урядом до служби великої кількості населення»¹⁶⁷ [417, с. 12].

Адміністративна реформа Катерини II була покликана прагненням уніфікувати державне управління. Це, на думку В. Шандри, й надало з часом Російській імперії стійкості та функціональності до початку XX ст.¹⁶⁸ [324, с. 20-21].

---

¹⁶⁷ Шандра В.С. Про призначення ... вказ. праця. – С. 24-38.

¹⁶⁸ Шандра В.С. Адміністративні установи ... вказ. праця. – С.21.

Процес інкорпорації Правобережної України, звісно, не пройшов безслідно для місцевого населення, особливо такого чисельного прошарку як шляхта і магнати, що по суті своїй відрізнялася від представників привілейованого стану Російської імперії. Саме різниця у польсько-литовських правових традиціях, ставленні до державної служби, в особливостях права участі в житті держави, відмінний від російського станово-майновий статус шляхтича ускладнювали процес інтеграції шляхетського стану до складу російського дворянства. На основі економічних причин (система оподаткування новоприєднаних територій) визріла проблема юридичної легітимації правобережної шляхти, яка найбільше успадкувала польські демократичні традиції управління державою. Запровадження нового адміністративно-територіального устрою передбачало і вироблення нових юридичних норм і узаконень. Процес адаптації до нововведень тривав упродовж усього XIX ст., але не став ідеальним, без порушень при зміні влади та її векторів управління. Тому це знайшо пряме відображення на становленні та розвитку дворянського самоврядування, дворянських корпоративних інституцій Південно-Західного краю у першій третині XIX ст.

Наслідком інкорпорації правобережних територій Російською імперією стали зміни в адміністративному поділі губерній, а головне – розпочався процес інтеграції місцевої знаті до російського дворянства. Шляхта, маючи давні традиції корпоративної організації – сеймикування, – змушена була пристосовуватись до моделі російського дворянського самоврядування. Російська влада зорганізувала дворянство у станово-корпоративні інституції на Правобережжі за зразком великоросійських. Повітові зібрання не підпорядковувалися губернському, а обрані повітові та губернські предводителі дворянства ставали носіями станової і державної влади одночасно. Реалізація станово-корпоративних прав у губернських дворянських зібраннях зводилась до доведення шляхтою свого привілейованого походження, а вже потім – у вирішення справ державного значення на рівні повітів та губерній.

Листопадове повстання 1830 – 1831 рр. призвело до розгортання імперської політики на Правобережжі щодо змін законодавчої основи та соціоетнічного складу дворянських інституцій в регіоні. Декласація польської шляхти мала як політичне, такі економічне підґрунтя. Перевага надавалась дворянам

не польського походження, що передбачало збільшення кількості російських дворян в органах державного управління та станового самоврядування в регіоні шляхом заохочень у вигляді жалувань та безперешкодного придбання землеволодінь на пільгових умовах.

Дворянські зібрання губерній Південно-Західного краю попри усі обмеження з боку російського самодержавства намагались консолідувати свій стан для захисту їх інтересів – економічних, станових, культурних, освітніх. Головним завданням корпоративних дворянських інституцій залишалася боротьба за відновлення свого незаперечного права здійснювати вплив на формування владних інституцій повітового та губернського рівнів шляхом виборності чиновників. Це було прерогативою всього дворянського стану в Російській імперії, але на Правобережжі в силу історичних обставин така діяльність у другій половині XIX ст. регламентувалася законодавчими нововведеннями.

Після Січневого повстання урядова політика посилилась у бік активізації інтеграційних процесів південно-західних губерній. Із відміною кріпацтва розпочався поступовий процес нівеляції станових відмінностей, а дискримінація дворян польського походження призвела до обмеження дворянських корпоративних прав взагалі, зменшивши роль саме дворянських депутатських зібрань. Репресивні заходи самодержавства щодо причетних до польського повстання поглибили й без того гостру проблему заповнення адміністративних посад у регіоні. Таким чином, в силу історичних обставин, що склалися на початку XX ст., дворянство як суспільна ланка трансформувалось, оскільки змінилась влада та її пріоритети, механізми управління. Хоча до часу падіння династії Романових на Київщині, Волині та Поділлі функціонували такі станові інституції самоврядування як губернський та повітові предводителі дворянства, дворянське зібрання та повітові дворянські опіки, але вони повністю контролювалися державою. Усі дворянські привілеї, в тому числі право корпоративної діяльності, були скасовані маніфестом 1917 р.

Список використаних джерел та літератури

1. Аксаков И. С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. Сочинения. – Т.3. – СПб., 1900. – 570 с.

2. Амелина В.В. Сборник документов и материалов по истории государственного управления в России (XVII – XIX век). – Новосибирск: СибАГС, 2000. – 132 с.
3. Архипова Т. Г., Румянцева М. Ф., Сенин А. С. История государственной службы в России XVIII – XIX века. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. – 230 с.
4. Барвінок О. В. Матеріали до біографій предводителів дворянства Подільської губернії: граф Костянтин Михайлович Пршездзецкий та його нащадки // Генеалогічні записки. – Львів, 2011. – Вип. IX (нової серії III). – 100 с. – С.47 – 51.
5. Барвінок О. В. Поляки та росіяни – предводителі дворянства Подільської губернії: спроба компаративного аналізу біографій // Historia III. Czenstochowskie Spotkania młodych historyków. Tom I. Czenstochowa-Radomsko 2013. – s.111 – 123.
6. Бармак М. Органи управління Київською, Подільською та Волинською губерніями Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. Ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 3. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2005. – С. 18-24.
7. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с.
8. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – 336 с.
9. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863). – К.: Інтел, 1996. – 416 с.
10. Всеподданейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. 1909 – 1910 гг. – Б.м., б.д. – 24 с.
11. Вуич Н. И. К столетию Комитета министров 1802 – 1902. – СПб., 1902. – 127 с.
12. Дворянский календарь на 1899 г. – СПб., 1899. – 103 с.
13. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX в.). – СПб.: ЛИСС, 1998. – 263 с.
14. Западные окраины Российской империи / Научн. ред. М. Долбилов, А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.

15. Кабузан В. М., Троицкий С.М. Изменение в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782 – 1858 гг. // История СССР, М., 1971. – № 4. – С. 75-96.
16. Казначеева Л.М. Волинське дворянське зібрання (1796-1917): функції, структура, участь у системі органів влади / Дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України». – К., 2008. – 191 с.
17. Капелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
18. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861 – 1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. – М.: Наука, 1979. – 304 с.
19. Корелин А. П. Институт предводителей дворянства // История СССР. – 1978. – № 3. – С. 32 – 36.
20. Корелин А.П. Российское дворянство и его сословная организация (1861 – 1904 гг.) // История СССР. – 1971. – №5. – С.56-81.
21. Корнилов А. А. Русская политика в Польше со времени разделов до начала XX в. – Пг.: Огни, 1915. – 93 с.
22. Кривошея І.І., Кривошея Ір.І. До питання про інкорпорацію та юридичну легітимацію шляхти Правобережної України в Російській імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 16. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – С. 82-91.
23. Легун Ю., Петренко О. Матеріали ревізійного перепису населення 1795 – 1796 рр. у фондах Державного архіву Вінницької області. Навчальний посібник. – Вінниця: О.Власюк, 2005. – 72 с.
24. Лелива. Русско-польские отношения. Очерк. – Лейпциг, 1895.
25. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія. – Вид. 2-ге. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 448 с.
26. Материалы для истории Подольской губернии (1792 – 1796). – Випуск І-й. – Каменец-Подольский, 1885. – 346 с.

27. Мельничук О.С. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині ХІХ ст. – Вінниця: Велес, 2001. – 192 с.
28. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая пол. ХІХ в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
29. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / Сост. В. В. Филимонов. – Каменец-Подольский, 1911. – 296 с.
30. Плансон А. А. О дворянстве в России. – СПб., 1893. – 103 с.
31. Полиевктов М. Николай I: биография и обзор царствования. – М., 1918. – 95 с.
32. Полное Собрание Законов Российской империи (ПСЗ РИ), 1, 2, 3 собрания. – СПб., 1830 – 1865.
33. Різниченко С. Запровадження земств на Правобережній Україні // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 143.
34. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала ХVІІІ века до отмены крепостного права: Свод материала и приуготовительные этюды для исторического исследования. – СПб, 1870. – 564 с.
35. Свербигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – 249 с.
36. Свебигуз В. Шляхетська бесіда. – К., 2000. – 32 с.
37. Свод законов Российской империи повелением. Законы о состояниях. – СПб., 1842, п.160-163.
38. Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. – Т.3. – Ч.1. – СПб., 1902. – 358 с. ; Середонин С.М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров . – Т.3. – Ч.1. – СПб., 1902. – 358 с., с.159.
39. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад. – Хмельницький: Обласне видавництво «Поділля», 2004. – 592 с.
40. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902 – 1907 гг. – Л.: Наука, 1981. – 256 с.
41. Столпянский Н.П. Девять губерний Западно-русского края в топографическом, географическом, статистическом и историческом отношениях. – СПб., 1866. – 512 с.

- 42.Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДАК). – Ф. 442.
- 43.Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2007. – 176 с.
- 44.Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – 75 с.
- 45.Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – 427 с.
- 46.Шандра В.С. Про призначення адміністративно-територіальних реформ у Російській імперії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск XII. – Київ: НАН, Інститут історії України, 2006. – С. 24-38.
- 47.Шпопер Д. Полититические инициативы польской шляхты в западных губерниях Российской империи накануне восстания 1863 года // Отечественная история. – 2006. - №3. – С.90-103.
- 48.Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие. (1838 – 1863). – К., 1864. – 312 с.
- 49.Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
- 50.Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia / Oprac.,wstępem i przypisami opatrzył S.Kieniewicz. – Т. 1. O sprawach i ludziach mego czasu. – Warszawa, 1979. – 508 s.
- 51.Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia / Oprac., wstępem i przypisami opatrzył S.Kieniewicz. – Т. 2. Wspomnienia wieku dojrzałego. – Warszawa, 1979.– 680 s.
- 52.Polski Słownik Biograficzny. – Tom XXVIII. – Wrocław – Warszawa – Krakow – Gdansk – Łodź, 1984-1985. – p. 213.